

Piotr N. Kotowicz

UWAGI O ZNALEZISKACH KIŚCIENI WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH
NA OBSZARZE POLSKI

Niewątpliwie jedną z najciekawszych, ale i najbardziej egzotycznych form uzbrojenia na obszarze ziem polskich jest kiścień¹. Należy on do broni obuchowej i składa się z ciężarka przymocowanego do rękojeści (dzierżaka) giętką gąźwą lub łańcuchem². Polskie słowo jest adaptacją ruskiej formy *kisten'*. W języku polskim poświadczony jest w postaci *kiścień* od XVII w., natomiast w XVI w. spotyka się formę *kieścień*. Odpowiednikiem kiścienia jest również wyraz *basalyk*, wzmiankowany po raz pierwszy około 1500 r. Niektórzy badacze wiążą genezę słowa *kiścień* z ruskim określeniem *kist'* – „ręka, dłoń”, jednak bardziej prawdopodobna jest jego niesłowiańska, tursko-tatarska etymologia, gdzie *kistän* oznacza „tłuczek, maczugę, pałkę”. Podobnie wygląda etymologia *basalyka*; wiąże się ona zapewne z językami tureckimi (Rokitowska, Wołoszyn 2001, 48-49). Niewykluczone jednak, że słowo może być także pochodną wyrazu *kiść* – „grono, gałąź obsypana owocami, kwiatami”, zwłaszcza że niektóre ciężarki kiścieni rzeczywiście przypominają swoim kształtem owoce np. winogron.

We wczesnym średniowieczu ciężarek kiścienia – z poroża, kościany czy też metalowy – umocowany był z reguły na rzemieniu lub grubym sznurze³, połączonym ze specjalnie w tym celu wykonaną drewnianą rączką. Walka kiścieniem polegała na wprowadzeniu rzemienia z ciężarkiem w szybki ruch obrotowy i uderzaniu. Manewr taki przynosił element zaskoczenia, gdyż znacznie zmniejszał dystans (pierwotnie wynoszący jedynie długość dzierżaka) między władającym tą bronią a przeciwnikiem⁴ (Kotowicz, Michałak 2006, 87). Wykorzystywano go więc głównie w boju bezpośrednim, jest on jednak kojarzony przede wszystkim z konnicą. Zwłaszcza egzemplarze wykonane z brązu, często z niezwykle starannością, bogato zdobione, niejednokrotnie pokryte napisami, miały być własnością bogatych – konnych – wojowników. Średniowieczne źródła pisane jednoznacznie potwierdzają jednak, iż posługiwały się nimi również oddziały pieszych, w tym rozbójnicy (Rokitowska, Wołoszyn 2001, 48). W przypadku zabytków kościanych (dotyczy to także kościanych buław) nasuwa się za-

¹ Artykuł ten jest rozszerzoną wersją anglojęzycznej publikacji złożonej do druku w Fasciculi Archaeologiae Historicae (Kotowicz w druku a). Jego powstanie możliwe było dzięki życzliwym radom, informacjom i wskazówkom bibliograficznym przekazanych przez Panów: doc. dr hab. Witolda Świętosławskiego z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Łodzi, dr. Marcina Wołoszyna z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie, mgr. Jerzego Kuśnierza z Muzeum Zamojskiego w Zamościu oraz mgr. Arkadiusza Michałaka z Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze. Za wszystko to składam im serdeczne podziękowania.

² Długość drewnianej rączki określana jest na ok. 30-40 cm (Huzin 1985, 183). Fragment gąźwy, w postaci podwójnego, skórzanego rzemienia szer. 7 mm i grub. 2 mm, zachował się przy kościanym ciężarku kiścienia z Nowogrodu, Novgorodská obl., Rosja, datowanym na koniec XI – początek XII w. (Medvedev 1959, 138, ryc. 5:7, 7:8, tabl. 4:13; Artem'ev 1990, 7-8, ryc. 4:1). Długość takiego rzemienia – chyba na wyrost – określa się na 40-50 cm (Huzin 1985, 183).

³ Czasem jest to też żelazny łańcuch – jak przy niektórych okazach z obszaru Kaganatu Awarskiego (Zábojník 2004, obr. 33:5), Bułgarii Nadwołańskiej (Huzin 1985, tabl. LXII:1-2) i Bułgarii (Jotov 2004, obr. 62:665).

⁴ Wedle A. F. Medvedeva drewniana rączka nie była potrzebna; rzemień owijano sobie wokół dłoni, stąd też ma się wywodzić przytoczona w tekście jego ruska etymologia (Medvedev 1959, 157; por. też Gurba, Czerepiński 1965, ryc. 1). Wydaje się to jednak mało prawdopodobne. Takie wykorzystanie kiścienia mogło doprowadzić do odmiennych od zamierzonych skutków. W wyniku nieumiejętnego władania bronią ofiarą jej siły mógł stać się właściciel. Podobnie sprawa wygląda, jeśli przyjmiemy, że rzemień jest dłuższy od dzierżaka (por. przyp. 2).

sadnicze pytanie, czy przedmiot wykonany z tego surowca mógł mieć rzeczywiście militarne zastosowanie. Odpowiedź jest niezwykle trudna. Niewykluczone, że tak było w początkowym okresie występowania tej kategorii zabytków, kiedy uzbrojenie ochronne było zjawiskiem stosunkowo mało powszechnym. Wtedy obrażenia zadawane takim orężem mogły być skuteczne (Kotowicz, Michalak 2006, 88). Niektórzy badacze (np. M. Gorelik) twierdzą, że kiścienie stanowiły niewielkie zagrożenie dla dobrze chronionego pancerzem przeciwnika, a mogły doprowadzić jedynie do jego ośłuszenia – być może zamierzonego – w celu schwytania cennego „łupu” na sprzedaż, wymianę lub do niewoli⁵. Uwaga ta odnosi się do kiścieni chazarskich (Gorelik 2002, 134), ale moim zdaniem jest mocno przesadzona i wynika z przeceniania i wyolbrzymiania uzbrojenia ochronnego przeciętnego wojownika w VIII-X w. Niewykluczone natomiast, że produkcja kiścieni metalowych rozpoczęła się właśnie wskutek rozwoju tegoż uzbrojenia; wtedy to kiścienie kościane stały się bardziej wyznacznikiem pozycji społecznej i prestiżu aniżeli realną bronią (Kotowicz, Michalak 2006, 88; Gorelik 2002, 134). Kilka okazów chazarskich znaleziono w grobach żeńskich i dziecięcych, co może – wedle A. V. Kryganova – sugerować szersze, społeczne, ich wykorzystanie (Kryganov 1987, 67). Z powyższym twierdzeniem nie zgadzają się inni badacze Chazarów, sugerując, że owe domniemane kiścienie mogły być równie dobrze ciężarkami (może tkackimi?), używanymi w życiu codziennym⁶ (Komar, Suhobokov 2000). Badania cmentarzysk chazarskich pozwoliły stwierdzić, że kiścienie noszono podwieszane do pasa – wskazuje na to ich położenie w grobach⁷ (Kryganov 1987, 67-68). Interesujące jest zagadnienie, czy kiścień mógł składać się z większej liczby ciężarków. Pewną pozytywną przesłanką odnośnie tej tezy może być znalezisko dwóch brązowych ciężarków, interpretowanych jako fragmenty kiścienia z chazarskiego cmentarzyska w Suhoj Gomol’ši, obl. Harkiv, Ukraina, gdzie wystąpiły

w jednym grobie. Przyjmuje się, że w przypadku takim ciężarki powinny być jednakowej wielkości (Komar, Suhobokov 2000, ris. 3:20 i 43).

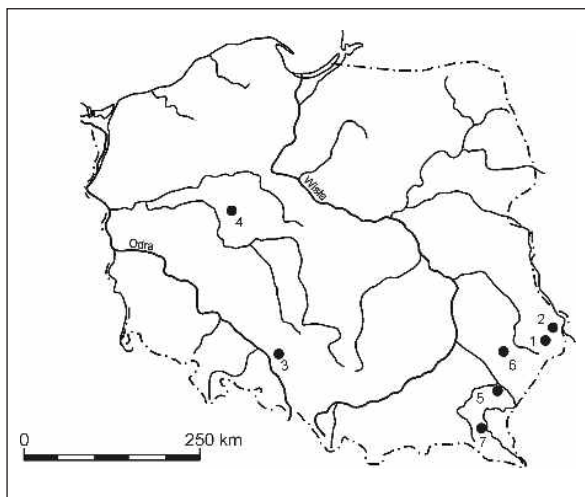
Kilka słów o genezie i dalszych losach interesującej nas kategorii zabytków. Niektórzy badacze genezę kiścieni odnoszą już do 3. tysiąclecia p.n.e., kiedy to pojawiły się buławopodobne przedmioty z otworami, w których zachowały się fragmenty rzemieni z guzkami (Kryganov 1987, 67). Pojedyncze, domniemane egzemplarze tej broni znane są też z grobów sarmackich z III-IV w.⁸ (Smirnov 1948, 85, ris. 30:8b; Kozak 1996, rys. 1:44-45). We wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej i Wschodniej kiścienie pojawiły się najwcześniej wśród Awarów (VII-VIII w.); znane są głównie z cmentarzysk. Są to w przeważającej liczbie egzemplarze kościane, o formach gruszkowatych i okrągłych (Čilinska 1970, obr. 2:7; Garam 1998, 109-121; Zábójník 2004, 63). Nieco młodsze – z okresu od 2. połowy VIII do X w. – są, wspomniane wyżej, kościane, żelazne i brązowe ciężarki kiścieni z obszaru majacko-sałowoskiej (chazarskiej) kultury (Sorokin 1959, 188, ris. 32:2-3, 5-8; Parhomenko 1983, 78, ris. 4:6; Miheev 1985, ryc. 7:12-14, 34:9; Kryganov 1987; Vinnikov, Pletněva 1998, ryc. 71:i; Komar, Pěoro 1999, 153; Komar, Suhobokov 2000, ris. 2:18-28, 40-44; Gorelik 2002, 134, fig. XI/8:51-56; Aksenov, Miheev 2003, 184, ris. 3:18, 44, 4:42, 5:9). Interesujące, że okazy kościane spotykane są niemal wyłącznie w stepowej części dorzecza Donu, natomiast brązowe i ołowiane znane są właściwie tylko w części lasostepowej. Jedynie egzemplarze żelazne znajdowane są na obu terytoriach. Możliwe więc, że istniały określone preferencje środowiskowe wśród użytkowników tego oręża (Kryganov 1987, 66). Na niespotykaną skalę kiścienie rozpowszechniły się na Rusi. Pojawiły się one tutaj w X w. (zapewne w 2. połowie) przypuszczalnie za pośrednictwem Chazarów, podbitych w 965 r. przez księcia Światosława Igorewicza. W następnych stuleciach (właściwie aż do XVI w.) stają się jednym z klasycznych elementów kultury staroruskiej (Kirpičnikov

⁵ Inni autorzy podkreślają natomiast ogromne zalety bojowe kiścieni (por. np. Dovženok 1986, 358).

⁶ Trudno natomiast ustosunkować się do interpretacji zaliczającej do kiścieni żelazne, owalne przedmioty z jedynie częściowo przewierconym otworem (np. Parhomenko 1983, 78, ris. 4:7). Być może rzeczywiście były to półfabrykaty kiścieni; nie można jednak wykluczyć całkiem odmiennych funkcji.

⁷ Zdarzają się też inne ich lokalizacje. Dla przykładu kiścieni z grobu Chazara w Oboznm, obl. Lugans’k, Ukraina, został złożony przy prawym barku zmarłego wojownika (Komar, Pěoro 1999, tabl. 1:b).

⁸ Do takiej tezy krytycznie odnosi się A. V. Kryganov, sugerując, że niektóre z nich mogą być rodzajem ozdób (Kryganov 1987, 66). Krytycznie należy też ocenić interpretację przytaczanego w tekście „kiścienia” opublikowanego przez K. F. Smirnova (1948, 85). Sam autor stwierdza, że w otworze zachowały się fragmenty drewna. Mało prawdopodobne, aby były to pozostałości drewnianego elementu mocowania. Jeżeli nie mamy tutaj do czynienia z jakimś pierwowzorem buławy (zabytki o identycznej formie, zaliczane do typu II głowic buław wg A. N. Kirpičnikova, są zjawiskiem bardzo popularnym we wczesnym średniowieczu na terenie wschodniej, jak też środkowej Europy – por. Michalak 2006), to należałoby się liczyć z inną, na razie niezidentyfikowaną, funkcją tego przedmiotu.



Ryc. 1. Rozmieszczenie znalezisk kiścieni wczesnośredniowiecznych na terenie Polski: 1 – Czeramno, pow. Tomaszów Lubelski; 2 – Gródek, pow. Hrubieszów; 3 – Opole, pow. *loco*; 4 – Ostrów Lednicki, pow. Gniezno; 5 – Pełnatycze, pow. Przeworsk; 6 – Szarajówka, pow. Biłgoraj; 7 – Trepcza, pow. Sanok. Oprac. P. N. Kotowicz.

Fig. 1. Location of early medieval war-flails finds on territory of Poland: 1 – Czeramno, Tomaszów Lubelski distr.; 2 – Gródek, Hrubieszów distr.; 3 – Opole, Opole distr.; 4 – Ostrów Lednicki, Gniezno distr.; 5 – Pełnatycze, Przeworsk distr.; 6 – Szarajówka, Biłgoraj distr.; 7 – Trepcza, Sanok distr. Drawn by P. N. Kotowicz.

1966; 1976, 27-28, ryc. 6:3; por. też Petegirič 1990, 167; Bektineev 1993; Kotowicz *w druku b*). Podobną proveniencję mają kiścienie z terenu Bułgarii Nadwożańskiej, gdzie występują w X-XIII w. (Huzin 1985, 183). Prawdopodobnie z terenów ruskich idea kiścienia przenika też do Rumunii, gdzie znany jest przynajmniej od XI w. (Barnea 1967, 340-341, fig. 82:1-2, 5-23; 84:1-3, 6; 1973, fig. 7:11-12). Kiścienie pojawiają się także w Bułgarii. Ich obecność na południe od Dunaju w XI – początkach XII w. łączyć się może z ekspansją Pieczyngów⁹ (Jotov 2004, 112). W podobnym czasie kiścienie zaadaptowane zostają w Europie Zachodniej, natomiast apogeum swej świetności osiągają podczas XV-wiecznych wojen husyckich i powstań chłopskich (Drobna, Durdík, Wagner 1956, 76-77; Unger 2001, 274-275). W tym wypadku mamy już jednak do czynienia z różnymi odmianami cepa bojowego, na którego pozostałości natrafiono również na terenie Polski: w Rekownicy, pow. Jedwabno, Popowie-Kolonii,

pow. Poddębice, miejscowości nieznannej na Śląsku i być może Sadłowie, pow. Rypin¹⁰ (Głosek 1996, 60-62 – tam jako Popowo i Rękownica, tabl. XXXII:F, XXXVIII:D; *Oręż...* 2003, nr kat. I.65; Kajzer 2004, 199, ryc. 29:15; Nowakowski 2005, 83-84).

Zbiór kiścieni z aktualnego obszaru Polski (ryc. 1), na który składa się około 11 egzemplarzy i ich fragmentów, jest na tyle mały, że właściwie nie zaistniał w nowszych syntetycznych opracowaniach dotyczących uzbrojenia wczesnośredniowiecznego na terenie naszego kraju (por. Nowakowski 2005). Niekiedy wspomina się jednak, że ta kategoria zabytków była wykorzystywana zupełnie sporadycznie (Nowakowski 2003, 12). Z tym ostatnim zdaniem wypada się całkowicie zgodzić, zwłaszcza że *gros* znalezisk grupuje się głównie wzdłuż wschodniej granicy naszego państwa, na ziemiach wchodzących w średniowieczu w skład księstw ruskich. Przynajmniej dwa egzemplarze kiścieni odkryto jednak poza tą strefą – w Wielkopolsce i na Śląsku. Omawiana kategoria zabytków jest jednak na tyle interesująca, iż postanowiono się jej przyjrzeć dokładnie z różnych perspektyw (Kotowicz *w druku b*; Kotowicz, Michalak 2006, 86-89). W niniejszym artykule chciałbym przedstawić zabytki „polskie” na tle europejskim i uporządkować wyciągnięte podczas ich analizy wnioski.

Kiścienie wczesnośredniowieczne z obszaru Polski sklasyfikowano według najbardziej uniwersalnej typologii tej kategorii zabytków, stworzonej przez A. N. Kirpičnikova dla terenów Rusi. W 1966 r. autor ten podzielił 127 egzemplarzy znanych mu wówczas kiścieni na 6 głównych typów (Kirpičnikov 1966, 58-64). Pozostałe klasyfikacje (np. Huzin 1985, 183-184; Kryganov 1987; Komar, Suhobokov 2000; Jotov 2004, 109-114) obejmują jedynie część interesujących nas rodzajów kiścieni. Będziemy się jednak nimi posilkować w trakcie dalszych rozważań.

Najliczniej reprezentowany jest, liczący 5 egzemplarzy, typ I wg A. N. Kirpičnikova. Autor ten zaliczył do niego 35 rogowych i kościanych ciężarków kiścieni z Rusi, datowanych na X-XIII w.¹¹ Pierwotnie okazy tego typu zaopatrzone były w żelazny trzpień, mocowany w otworze, do którego przytwierdzano rzemień. Ten element jest jednak

⁹ Hipoteza ta jest jednak mało prawdopodobna. W inwentarzu militariów pieczyńskich – zresztą trudnych do wydzielenia – omawiana kategoria zabytków nie występuje (np. Pletněva 2003, ris. 46 i 48). Bardziej realna jest tutaj inspiracja ruska.

¹⁰ Późnośredniowieczne cepy bojowe znane są także z sąsiednich terenów ziem polskich – m.in. Czech (Unger 1991) oraz Litwy (Bohan 2003, 43). Za pierwowzory takich cepów uznać chyba można kiścienie z obszaru Bułgarii Nadwożańskiej, które zaliczone zostały przez P. Š. Huzina do typu 3 i datowane są na *okres przedmongolski*. Ciężarki tych kiścieni posiadają postać szesnastościanu i połączone są z dzierzakiem za pomocą tulei z uszkiem i dwuczłonowych, żelaznych ogniw (Huzin 1985, 183, tabl. LXII:1-2).

¹¹ Problematyczne jest wiązanie z uzbrojeniem staroruskim ciężarków kiścieni tego typu odkrytych w warstwie wiązanej z osadnictwem słowiańskim w Sarkelu-Białej Wieży, Poltavs'ka obl., Ukraina. Słuszność zdają się mieć O. Komar i V. Pëoro,

dość rzadko znajdowany wraz z korpusami. Zdarzały się jednak kiścienie pozbawione trzpienia, posiadające w samym rogu uszka do mocowania rzemienia (Kirpičnikov 1966, 58; Bektineev 1993, 101). Podobnie do swego typu I zalicza wszystkie egzemplarze kościane z terenu sałtowsko-majackiej kultury A. V. Kryganov (Kryganov 1987, 63), okazy z Bułgarii Nadwożańskiej P. Š. Huzin (Huzin 1985, 183, tabl. LXII:6), a kiścienie z Bułgarii V. Jotov (Jotov 2004, 109-111, obr. 61:661-685, 62:663-665, tabl. LV:661-673, LVI:674-685). Podobne egzemplarze spotykane są także na terenie Rumunii (Barnea 1967, 340, fig. 182:5-17). Przy analizie znalezisk rogowych i kościanych, pozbawionych żelaznego trzpienia, istnieją niekiedy wątpliwości, czy nie są to główce buław, gdyż często zdarza się, że ciężarki kiścieni i główce buław mają niemal identyczny kształt. Za najbardziej wiarygodną wskazówkę uważany jest wtedy pomiar średnicy otworu. Wśród buław dominują egzemplarze mające otwór o średnicy ponad 2,0 cm, pozwalający na umieszczenie wystarczająco masywnego drewnianego trzonka. Wszystkie wartości poniżej tej umownej granicy powinny zatem odnosić się do ciężarków kiścieni¹² (Rokittowska, Wołoszyn 2001, 45-50; Michalak 2005, 199). Dodatkowym elementem pozwalającym niekiedy rozróżnić te dwie kategorie uzbrojenia są szczątki drewnianego styliska, zachowane w osadach niektórych problematycznych zabytków. W takich przypadkach mamy raczej do czynienia z buławami (Michalak 2005, 199).

Jako pierwszy wśród kiścieni tego typu został opublikowany, zachowany fragmentarycznie, gruszkowaty korpus kościanego egzemplarza z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno, odkryty podczas badań w latach 1932-1935 i uznany pierwotnie za oprawkę rogową (ryc. 2:3). Na kiścieniu wyryte są dwa znaki: jeden w postaci trójzęba z odgiętymi bocznymi zębami, obwiedzionymi obustronnym konturem oraz środkowym zębem w postaci krzyża; drugi, zachowany fragmentarycznie, w postaci analogicznie odgiętego zęba zewnętrznego. Znaki te uznawane są za symbole Rurykowiczów lub wyobrażenia krzyży (Wrzosek 1961, 250, tabl. I:12; A. N. Kirpičnikov 1966, 59; przyp. 16; Szpunar 1991/92, 241, ryc.

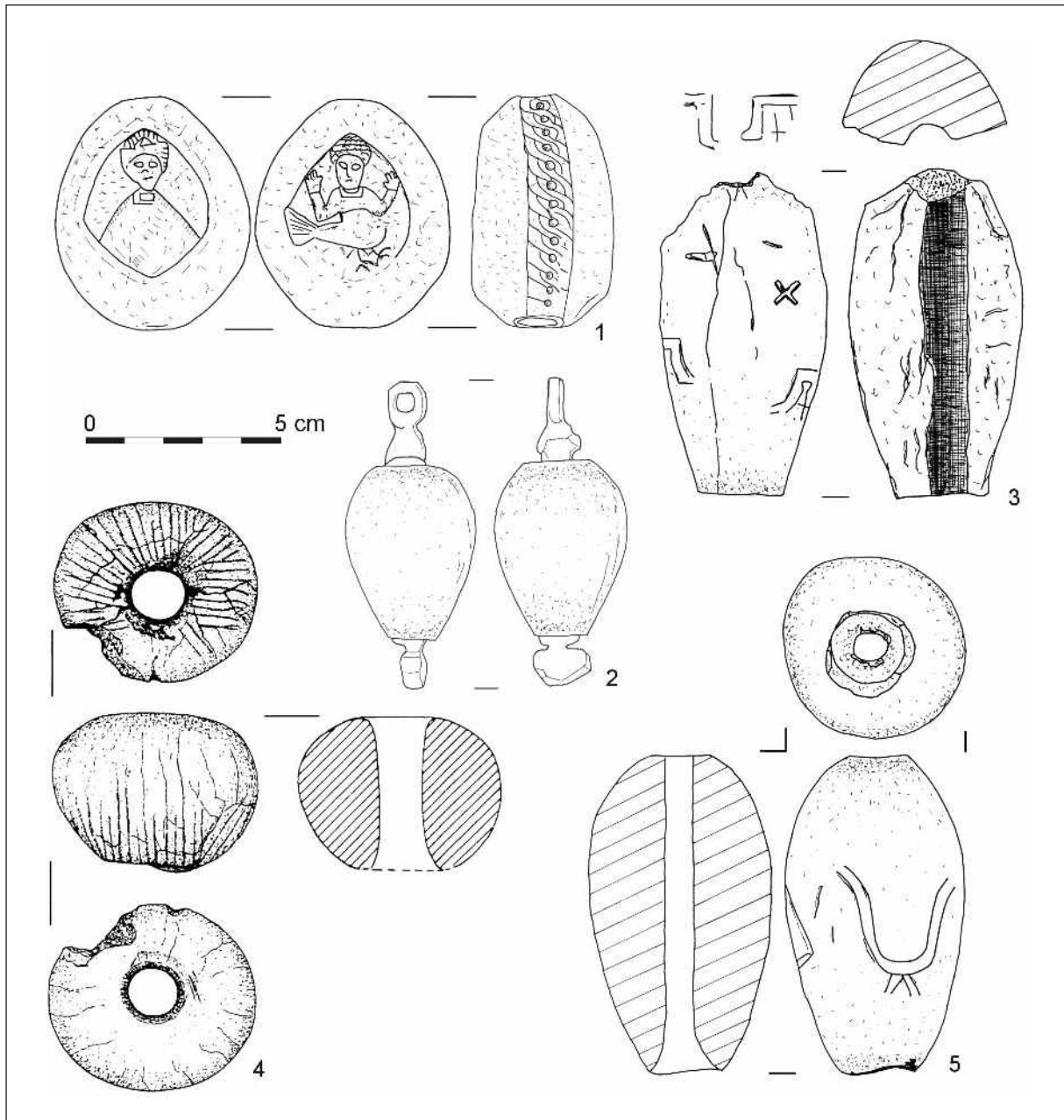
5:d; Wrześniński 2005, 51, ryc. 10). S. V. Beleckij sugeruje nawet, że można go wiązać z połocką gałęzią Rurykowiczów (Beleckij 1998, 188-189; Kotowicz, Michalak 2006, 88-89, ryc. 2:2). Został on wstępnie wydatowany na wczesne średniowiecze, chociaż fakt odkrycia go na terenie lub w pobliżu cmentarzyska, datowanego na koniec XI – XIV w. (Łastowiecki 1989, 17, 27-32; Wrześniński 2005, przyp. 24; Kotowicz, Michalak 2006, 88), może sugerować taką jego chronologię. S. V. Beleckij uściśla ją na XII-XIII w. (Beleckij 1998, 188), natomiast J. Wrześniński wiąże obecność wschodnich militariów na tym stanowisku z dwoma pierwszymi władcami piastowskimi – Mieszkim I i Bolesławem Chrobrym, pośrednio datując zabytek na 2. połowę X – 1. ćwierć XI w. (Wrześniński 2005, 52).

Niemal identyczny egzemplarz typu I znajduje się w kolekcji Państwa Szymanowskich w Tarnowie¹³ (ryc. 2:5, fot. 1). Niestety, nie wiadomo, czy pochodzi on z obszaru ziem polskich czy też raczej z Ukrainy. Jest to kościany, gładki i błyszczący korpus (wys. 8,2 cm, szer. 4,6 cm) pokryty znakami: pierwszy przedstawia dwuząb z podstawką u dołu przypominającą nóżki, a drugi, mniejszy, znak podwójnych widełek, z których jeden ząb górnych widełek posiada jakby dodane zakończenie w postaci podwójnej schematycznej swastyki. Wyobrażenia te autor publikacji – A. Szpunar – porównał do znaków książęcych występujących m.in. na pieczęciach i powiązał je z symbolami przypisywanymi księciu Olegowi Światosławiczowi, żyjącemu w latach 1055-1115. Pozwala to, według autora, datować tę formę na 2. połowę XI – 1. połowę XII w. A. Szpunar sugeruje też, że zabytek ten mógł dostać się nad Dunajec i Wisłę latem 1076 r., kiedy to wspomniany książę wraz z Włodzimierzem Monomachem i drużyną ruską brali udział w wyprawie Bolesława Szczodrego na Czechy. Nieco inny kształt znaku może oznaczać, że właścicielem kiścienia był ktoś z otoczenia księcia. Sprawa komplikuje fakt, że na tym okazie jest jeszcze jeden symbol. Przypadki takie interpretowane są jako dowód na przechodzenie broni z ojca na syna. Drugi znak, bardziej schematyczny i rozbudowany, wydaje się być młodszy od pierwszego, co

którzy zauważyli, że kiścienie te odkryto w niższych poziomach *warstwy staroruskiej*. Przy znikomym występowaniu kiścieni w grobach X-wiecznych drużynników ruskich i ich powszechności na cmentarzyskach chazarskich prawdopodobnie wydaje się, że znalazły się tam niedługo po (lub w trakcie) wyprawie Światosława i zapewne stanowią świadectwo walk koczowniców z Rusią Kijowską. W takim wypadku należałoby je uznać za relikty uzbrojenia chazarskiego (Komar, Pëoro 1999, 153).

¹² Jeśli przyjmujemy taką interpretację, to jako element kiścienia należałoby sklasyfikować kościany przedmiot z wyobrażeniem krzyża (?) z miejscowości Voďn', Čerkasi obl., Ukraina, który w katalogu wystawy *Koczownicy Ukrainy* został uznany za główkę buławy (*Koczownicy...* 1996, nr kat. 104, fot. 104).

¹³ Fotografję zabytku zawdzięczam uprzejmości Pana mgr. Andrzeja Szpunara z Muzeum Okręgowego w Tarnowie, któremu za jej udostępnienie składam serdeczne podziękowania.



Ryc. 2. Kiścienie rogowe z terenu Polski. 1 – Czerwno, pow. Tomaszów Lubelski (wg Gurba, Czerepiński 1965); 2 – Opole, pow. loco (wg Gediga 1968, ryc. 12:a); 3 – Ostrów Lednicki, pow. Gniezno (wg Wrzosek 1961, tabl. I:12); 4 – Pełnatycze, pow. Przeworsk (wg Rokitowska, Wołoszyn 2001, ryc. 2:a); 5 – kolekcja Państwa Szymanowskich z Tarnowa (wg Szpunar 1991-92, ryc. 2:o).

Fig. 2. Horn war-flails from area of Poland. 1 – Czerwno, Tomaszów Lubelski distr. (after Gurba, Czerepiński 1965); 2 – Opole, Opole distr. (after Gediga 1968, ryc. 12:a); 3 – Ostrów Lednicki, Gniezno distr. (after Wrzosek 1961, tabl. I:12); 4 – Pełnatycze, Przeworsk distr. (after Rokitowska, Wołoszyn 2001, ryc. 2:a); 5 – Szymanowscy Collection in Tarnów (after Szpunar 1991-92, ryc. 2:o).

lokowałoby moment zgubienia kiścienia o pokolenie później niż było to proponowane wyżej¹⁴. Niewykluczone jednak, że większy znak oznacza przynależność do drużyny któregoś z Rurykowiczów, potomków Światosława, zaś mniejszy może stanowić indywidualny znak włas-

ciciela-wojownika (Szpunar 1991/92, 238, 241-242, ryc. 2:o; Rokitowska, Wołoszyn 2001, 49-50, przyp. 19; Kotowicz, Michalak 2006, 89, fot. 2). Koncepcja ta, choć niezwykle interesująca, wymaga jednak bardziej przekonujących dowodów.

¹⁴ Podobnie interpretuje się jeden z kiścieni z Sarkela-Białej Wieży. Na jego powierzchni znajduje się pięć tamg, co według badaczy ukraińskich tłumaczy się tym, że był on w posiadaniu pięciu właścicieli (Komar, Pěoro 1999, 153). Musiał mieć więc znaczenie więcej niż militarne.



Fot. 1. Kościany kiścień z kolekcji Państwa Szymanowskich z Tarnowa. Fot. R. Moździerz.

Fot. 1. Horn war-flail from Szymanowscy Collection in Tarnów. Photo by R. Moździerz.

Najbliższymi analogiami do omówionych okazów są gruszkowate, wydłużone formy znane ze stanowisk awarskich, VII-VIII w. (Garam 1998, ryc. 2:4, 5:6), kiścienie z Sarkela-Białej Wieży, IX-XI w. (Kirpičnikov 1966, tabl. XXX:8, nr kat. 34 – tam jako *Cimlânskaâ*; Kryganov 1987, 63, ryc. 1:3; Artem'ev 1990, 7, ryc. 2:3), Nowogrodu, X-XII w. (Medvedev 1959, 137, ryc. 5:9, 7:5; Artem'ev 1990, 5-7, ryc. 1:4-5, 2:2, 4:2) oraz Podhorzec, L'viv obl., Ukraina (Ter'skij 1993, 73-75, tabl. VI:8). Zdobiony znakami książęcymi i noszący ślady naprawy rogowej kiścień odkryto także w Mińsku, Minsk obl., Białoruś, 2. połowa XI w. (Tarasenko 1950, 126-127, ryc. 42; 1957, ris. 45; Zagorul'skij 1982, 217, ryc. 69; Bektineev 1993, 105, ris. 31:12; Beleckij 1998, 188). Inny okaz białoruski odkryto także, w najbliższym sąsiedztwie ziem polskich, w Brześciu, Brest obl. Datowany jest on na XIII w. (Bektineev 1993, 101, ris. 31:11; Lysenko 2001, 163, ris. 41:8). Jak widać, ta forma zabytków była niezwykle popularna niemal przez cały okres występowania kiścieni. Utrudnia to uściślenie ich pozycji chronologicznej.

Nieco bardziej krępe i przysadziste formy reprezentują ciężarki kiścieni z Czerмна Kolonii,

pow. Tomaszów Lubelski, i Opola, pow. *loco*. Niepowtarzalnym znaleziskiem jest zwłaszcza okaz rogowego, jajowatego ciężarka z Czerмна Kolonii (wys. 6,0 cm, szer. 5,5 cm, grub. 3,5 cm), przechowywanego dawniej w Liceum Ogólnokształcącym w Tyszowcach (ryc. 2:1). W centralnej części obu stron korpusu posiada on dwie płaskorzeźby z wyobrażeniami: z jednej strony mężczyzny w czapie i luźno zarzuconej szacie, co wskazywać może, że mamy tutaj do czynienia z przedstawieniem dostojnika ruskiego, bojara; z drugiej strony przedstawienie pół-kobiety pół-ptaka, z uniesionymi do góry rękoma, fryzurą w loki i wystylizowanym jak u ryby ogonem. Korpus tej postaci wieńczą u dołu dwie, dość schematycznie wyobrażone, cienkie ptasie nogi z trzema silnie zagiętymi szponami. Ściany boczne kiścienia pokryte są ornamentem plecionki. Na podstawie analogicznych wyobrażeń i zdobnictwa wydatowano go na XII – początek XIII w. (Gurba, Czerepiński 1965; 1968). Wydaje się to słuszne. Charakterystyczne wyobrażenia analogicznych czapek z wywiniętym okapem częste są na pieczęciach i ikonkach przedstawiających ruskich dostojników i świętych. Reliefowe wyobrażenia ptaków-syren znane są natomiast m.in.

z płytek ceramicznych stanowiących prawdopodobnie pokrycie podłóg staroruskich świątyń (np. Žiškovič 1999, 144-146, 218, 221-222). Okaz z Czermna nie posiada jak na razie ścisłych analogii w materiale staroruskim. Podobny – dość krępy i przysadzisty – kształt posiadają ciężarki kiścieni z Sarkela-Białej Wieży (Kirpičnikov 1966, 59: przyp. 16; tabl. XXX:6, 9 – tam jako *Cimlânskaâ*).

Niemniej interesujący i, jak na razie, jedyny całkowicie zachowany okaz ciężarka kiścienia typu I odkryto na Ostrówku w Opolu (ryc. 2:2). Kościany korpus wraz z trzpieniem i uszkiem żelaznym (?) znaleziony został w 1965 r. w warstwie E_{II}, datowanej na 1. połowę XI w.¹⁵, i uznany za zawieszkę do pionu lub ciężarek bezmianu do wagi (Gediga 1968, ryc. 12:a; 1970, 28-29, ryc. 13; Norska-Gulkowa 1985, 285-286, ryc. 28:i; Kotowicz, Michałak 2006, 89, ryc. 2:1). Analogie ruskie, chazarskie, rumuńskie i bułgarskie oraz pozostałości trzpieni z Nowogrodu, Nowogródka, Grodno obl., Białoruś, i Severskiego Donca, Har'kiv obl., Ukraina, wskazują jednak bezsprzecznie, że mamy tutaj do czynienia z kiścieniem (Medvedev 1959, 137, ryc. 5:9; Barnea 1963, fig. 182:9; Artem'ev 1990, 6-7, ryc. 2:1-3; 3:1-4; Komar, Pěoro 1999, tabl. II:10; Jotov 2004, 112, obr. 61: 671, 62:663, 665, tabl. LV:663-664, 671, LVI:676; Wołoszyn 2004, 262; Kotowicz, Michałak 2006, 89, ryc. 2:1). Na tle znalezisk wschodnioeuropejskich okaz z Opoła wyróżnia się jednak dość oryginalnie ukształtowanym zakończeniem trzpienia, który przybiera formę wyodrębnionego, płaskiego wielokąta. M. Wołoszyn uznaje, że jego obecność, jak i innych przedmiotów pochodzenia wschodniego na tym stanowisku w 1. połowie XI w., związana jest z drużynami pierwszych władców piastowskich, rozlokowanymi na całym obszarze ich *dominium* (Wołoszyn 2004, 264).

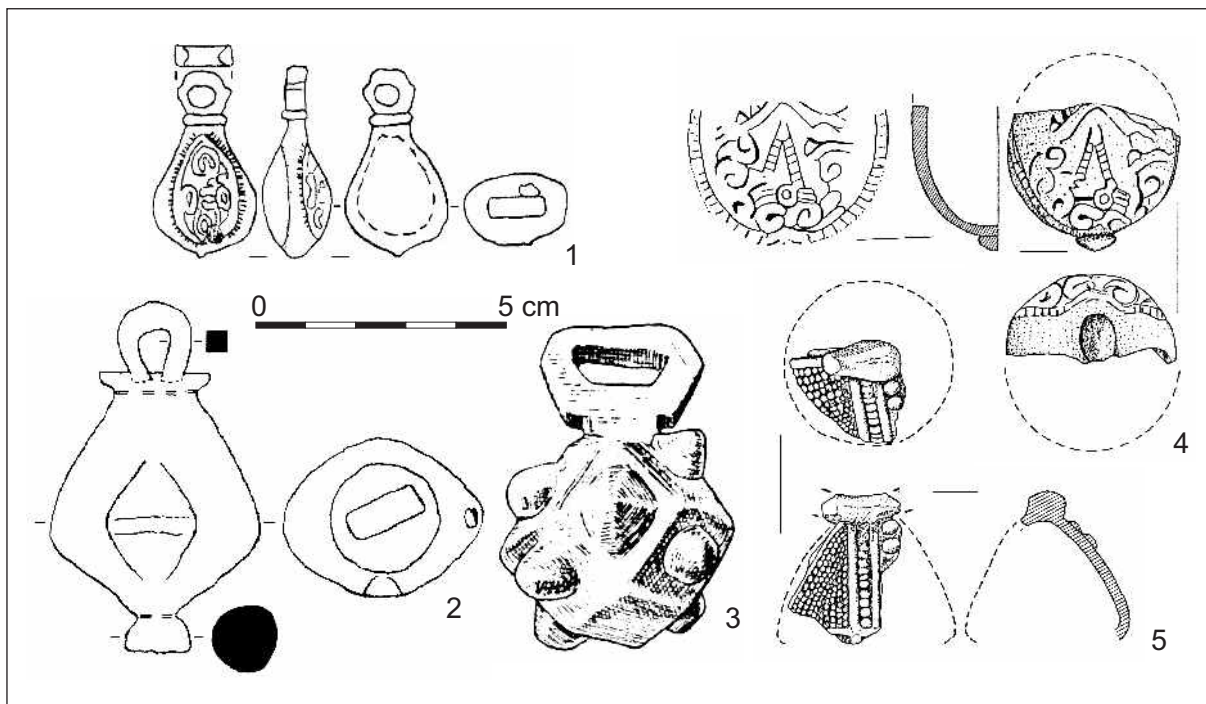
Kolejny, nieco uszkodzony, ciężarek kiścienia znany jest z Pełnatycz, pow. Przeworsk (ryc. 2:4). Jest to okaz wykonany z poroża jeleniowatych (łośia lub jelenia), różni się jednak od prezentowanych wyżej egzemplarzy typu I dyniowatym kształtem (wys. 4,1 cm, szer. 5,7 i 4,9 cm, średn. otworu 1,2-1,8 cm, waga 72,5 g). Dolna część zabytku zdobiona jest na 3/4 swojej powierzchni nacięciami rozchodzącymi się promieniście od wylotu otworu. Jest on datowany na 2. połowę X – XIII w. (Rokitowska, Wołoszyn 2001, 45-49, ryc. 2:a, 3:a-b). Kiścień ten nie ma ścisłych analogii w opublikowanym materiale. Podobne do egzemplarza z Pełnatycz rogowe formy odkryto na

terenie Kaganatu Awarskiego, stanowiskach chazarskich oraz w Nowogrodzie, X – 1. połowa XI w. (Kirpičnikov 1966, tabl. XXX:1-2; Garam 1998, ryc. 3:2, 8; 4:5-6; Kryganov 1987, 63, ryc. 1:8; Artem'ev 1990, 6, ryc. 1:1).

Jak widać z przedstawionej bazy źródłowej, egzemplarze polskie, podobnie jak i te z terenu Rusi, trudno jest jednoznacznie umieścić w wąskim przedziale czasowym, opierając się jedynie na analogiach. Wydaje się jednak, że zdecydowanie można odrzucić najwcześniejszy horyzont pojawienia się kościanych kiścieni w Europie Środkowej, czyli okres awarski. Wskazuje na to chronologia stanowisk, na których wystąpiły egzemplarze „polskie”, występowanie na nich innych znalezisk o charakterze wschodnioeuropejskim, a także zdobnictwo i symbolika kiścieni. Wydaje się więc prawdopodobne, że okres ich użytkowania na dzisiejszych ziemiach polskich przypada na 2. połowę X – XIII w., przy czym okaz z Opoła używany był zapewne w 1. połowie XI w., natomiast egzemplarz z Czermna można stosunkowo pewnie datować na XII-XIII stulecie. W tym miejscu warto jeszcze zwrócić uwagę na półprodukt kościanego kiścienia datowanego na XII w., odkrytego w warsztacie rogowniczym na grodzisku w Dźwinogordzie, L'viv obl., Ukraina (Ters'kij 1993, 75, ris. IX:1). Znalezisko to potwierdza tezę, iż zabytki tego typu mogły być produkowane na zachodnich rubieżach ziem ruskich – stąd też egzemplarze odkryte we wschodniej Polsce mogą być wytworem miejscowych rzemieślników.

Z okolic Szarajówki, pow. Biłgoraj (ryc. 3:2), pochodzi żelazny kiścień w rzucie bocznym przyjmujący kształt zaokrąglonego deltoidu, z talerzowatym poszerzeniem w górnej części, z mocowanym i lekko wychylonym w bok uchem o kwadratowym przekroju (wys. 7,0 cm, szer. 4,2 cm, grub. 3,2 cm). Dół korpusu zwieńczony jest zaokrąglonym stożkiem. W górnej części zabytku, z boku, znajduje się otwór o średnicy ok. 4 mm i takiej samej głębokości. Na kiścieniu widoczny jest znak w postaci dwóch łukowato wygiętych i prawie stykających się końcami linii rytych, pomiędzy którymi znajdują się kolejne dwie, tym razem poziome, linie ryte, tworzące rodzaj wąskiego pasa heraldycznego (Ławrynowicz, Strzyż 2003, 258, ryc. 1:1). Być może kiścień ten zaliczyć należy do typu II wg A. N. Kirpičnikova, grupującego 24 żelazne i brązowe, gładkie i graniaste ciężarki, datowane na 2. połowę X – XIII w. (Kirpičnikov 1966, 59, 62, tabl. XXXI:1-4;

¹⁵ Przytaczając analogie z Ostrówka w Opolu, należy pamiętać o nie do końca wyjaśnionej sytuacji chronologicznej, z jaką mamy do czynienia na tym stanowisku (Świątosławski 1985, 93).



Ryc. 3. Kiścienie brązowe i żelazne z terenu Polski. 1 – Gródek, pow. Hrubieszów (wg *Ławrynowicz, Strzyż 2003, ryc. 1:1*); 2 – okolice Szarajówki, pow. Biłgoraj (wg *Ławrynowicz, Strzyż 2003, ryc. 1:2*); 3 – Muzeum Wojska Polskiego (wg *Kirpičnikov 2000, ryc. 2:8*); 4-5 – Trepcza „Horodyszcze”, pow. Sanok (wg *Ginalski, Kotowicz 2004, tabl. II:1-2*).

Fig. 3. Bronze and iron war-flails from area of Poland. 1 – Gródek, Hrubieszów distr. (after *Ławrynowicz, Strzyż 2003, ryc. 1:1*); 2 – Szarajówka surroundings, Biłgoraj distr. (after *Ławrynowicz, Strzyż 2003, ryc. 1:2*); 3 – Polish Army Museum in Warsaw (after *Kirpičnikov 2000, ryc. 2:8*); 4-5 – Trepcza „Horodyszcze”, Sanok distr. (after *Ginalski, Kotowicz 2004, tabl. II:1-2*).

XXXII:1-4). Ze względu jednak na brak bezpośrednich analogii do omawianego zabytku trudno bardziej szczegółowo mówić o jego chronologii.

Z typem II wiąże się również ołowiany kiścień (?) z Gródka, pow. Hrubieszów (dł. 4,8 cm), o kształcie zbliżonym do kuli z uszkiem. Według J. Kuśnierza można go datować na XI-XIII w., autor nie wyklucza również możliwości, że okaz z Gródka może być rdzeniem ołowianym brązowego kiścienia (Kuśnierz 2006). Analogiczny kiścień znany jest z twierdzy Pernik, obl. *loco*, w Bułgarii (Jotov 2004, 111, nr kat. 688, obr. 63:686). Ołowiany, zdobiony guzkami kiścień z uszkiem odkryto też w Dźwinogrodzie (Svešnikov 1988, 147, ris. 2:9).

Do typu IIA zaliczono fragment brązowego, pustego w środku, pierwotnie gruszkowatego ciężarka kiścienia z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2, pow. Sanok (ryc. 3:5). Do typu tego A. N. Kirpičnikov włączył 22 okrągłe i gruszkopodobne brązowe egzemplarze z charakterystyczną bogatą dekoracją w postaci drobnych, ziarenkowatych i większych, gruszkowatych wypukłości, uzyskiwaną wskutek zastosowania techniki odlewu w dwudzielnych formach glinianych (Volodčenko 1953, 11; Kirpičnikov 1966, 59). Zachowany częściowo okaz (zach. wys. 3,0 cm, waga 10 g),

znaleziony w 1995 r., ma wyraźnie widoczne ułamane uszko i jest zdobiony ornamentem naśladującym granulację różnej wielkości, zamkniętym w polach utworzonych przez pionowe i poziome gładkie listwy (Ginalski, Kotowicz 2004, 197, tabl. II:1, nr kat. 3; por. też Kotowicz 2004, 45, fot. 41; 2005, 73, ryc. 6:C). Wśród kiścieni tego typu przeważają egzemplarze posiadające brązowy korpus, który dla zwiększenia wagi wypełniano ołowiem. Bimetalizm taki pojawia się już w X w., lecz rozpowszechnia się w XII i XIII w. Kiścienie te, podobnie jak omawiany niżej typ III, uznawane są za najdoskonalsze wyroby ruskich odlewników. W większości znajdowane są w grodach południowej i południowo-zachodniej Rusi, w których najprawdopodobniej były w dużej mierze produkowane i stamtąd rozprzestrzeniały się na inne tereny. I tak na przykład na terenie Ukrainy: w Knâżoj Hore, Čerkasi obl., Liplâve, Pol'tava obl., i Rajkach, Žitomir obl., znaleziono bardzo podobne egzemplarze ciężarków kiścieni, które być może pochodzą z warsztatu jednego rzemieślnika. Kiścienie omawianego typu odkryto również na terenie Bułgarii Nadwożańskiej, gdzie traktowane są jednak jako import z Rusi (Kirpičnikov 1966, 59-62; Huzin 1985, 183, tabl. LXII:8). Najbliższe analogie do zabytku z Trepczy stanowią „ukraiń-

skie” okazy kiścieni z Verbički, Hmel’nic’kij obl., Grigorivki, Čerkasi obl. oraz Peresopnicy, Rivne obl., datowane na XII-XIII w. (Rauhut 1960, tabl. XIX:2; Kirpičnikov 1966, 136, poz. 65, 80, tabl. XXIX:4, XXXI:9; Ters’kij 2003, 66, ris. 39), a także egzemplarz z Izâslavla, Hmel’nic’kij obl., pochodzący najprawdopodobniej z 1. połowy XIII w. (Kirpičnikov 1977, ryc. 4:7). Posiadają one, analogiczny do omawianego egzemplarza, ziarnisty, wypukły ornament, a korpusy dwóch z nich wypełnione są ołowiem. Niewykluczone, że ze względu na rodzaj zdobienia przedstawione tutaj cztery kiścienie mogły pochodzić z jednego warsztatu brązowniczego¹⁶. W świetle tego należy przyjąć, że omawiany fragment kiścienia z „Horodyszcz” pochodzi najpewniej z XII-XIII w.

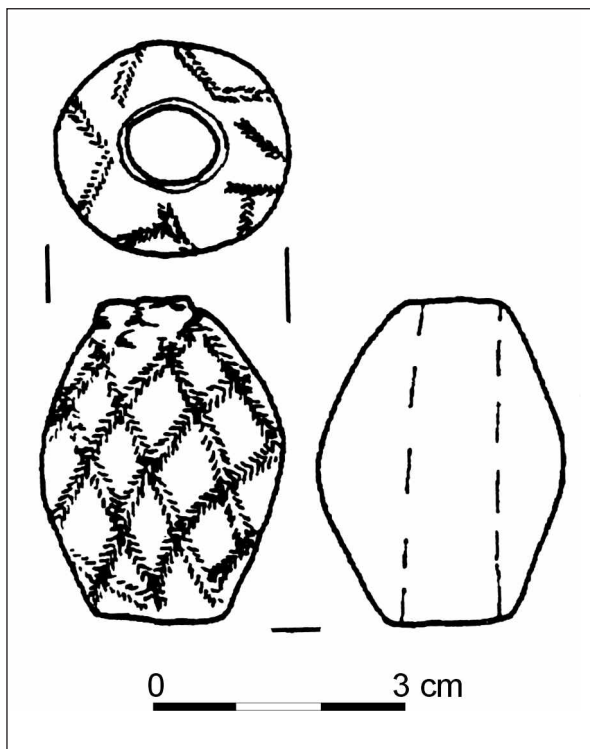
Do typu III w klasyfikacji A. N. Kirpičnikova, określanego jako typ z czarnym ornamentem – *niello*, zaliczono brązowy, pusty w środku ciężarek miniaturowego kiścienia (wys. 3,7 cm, szer. 2,1 cm, grub. 1,4 cm) z okolic Gródka, pow. Hrubieszów, którego obie strony ornamentowane są w postaci płytkego rytu. Składają się na niego jajowato zarysowane, z jednej strony zatarte, pola wypełnione trójkątami i wolutami (ryc. 3:1). Zabytek posiada dwa otwory – na górze i dole korpusu, przy czym dolny zasklepiony jest ołowiem (Ławrynowicz, Strzyż 2003, 258). A. N. Kirpičnikov wymienia 20 kiścieni typu III i datuje je na 1. połowę XIII w. Zabytki te są puste w środku i różnią się od siebie przede wszystkim wielkością oraz formą ornamentu. Kiścienie te uważane są za wyraz szczególnego kunsztu rzemieślników ruskich. Ornament tworzą z reguły trójkąty i woluty układające się w kompozycję krzyża. Głównym ośrodkiem produkcji tego typu kiścieni był Kijów, Kižv obl., Ukraina, gdzie znaleziono aż 14 egzemplarzy (70% całego zbioru). Typu tego nie używano chyba do walki; był raczej wyznacznikiem zamożności i statusu właściciela, natomiast egzemplarz z okolic Gródka, ze względu na wielkość, mógł być też – jak chcą autorzy publikacji – zabawką. Jeśli tak, to na pewno młodego potomka elity bojarskiej (Kirpičnikov 1966, 62-63; Ławrynowicz, Strzyż 2003, 258, 260, ryc. 1:2). Praktycznie wszystkie prezentowane przez A. N. Kirpičnikova okazy z Rusi stanowią bliskie analogie do okazu z Gródka (Kirpičnikov 1966, tabl. XXIX:5, XXXIII:1-4, XXXIV). Podobne miniaturowe kiścienie, wysokości 3,7-4,0 cm¹⁷, odkryto w Rajkach, XII – 1. połowa XIII w. (Kirpičnikov

1966, tabl. XXXIV:6-7, nr kat. 97-98). Warto nadmienić, że analogiczne, lecz większe, egzemplarze z Kijowa i Verbički znajdują się w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego i Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (Rauhut 1960, 254, tabl. XIX:4; Kirpičnikov 1966, tabl. XXIX:5, nr kat. 99; 2000, 233-234, ryc. 2:2-3). Najdalej na zachód wysunięte znalezisko brązowego kiścienia tego typu zarejestrowano w Mainz, Kr. *loco*, na terenie Niemiec (Vamers 1994, 154, ryc. 90:246).

Typ IIIA wg A. N. Kirpičnikova reprezentuje fragment pustego w środku, brązowego, pierwotnie okrągłego ciężarka kiścienia z Trepczy, stan. 2, pow. Sanok (zach. wys. ok. 2,5 cm, pierwotna średn. ok. 3,5 cm, średn. guzka 0,8 cm, waga 21,07 g). Ze znalezionego w 1998 r. kiścienia zachowała się jedynie dolna część wraz z kolistym, nieco spiętym guzkiem (ryc. 3:4), której powierzchnię pokryto wgłębnym ornamentem reliefowym (Ginalski, Kotowicz 2004, 197-198, tabl. II:2, nr kat. 4; Kotowicz 2004, 45, fot. 41; 2005, 73, ryc. 6:D). W typie tym zgrupowano bez wyjątku kiścienie brązowe, często puste w środku, których korpus, podobnie jak omówionego wyżej typu IIA, wypełniano ołowiem. W pracy Kirpičnikova do typu IIIA zaliczono 10 kiścieni, które posiadają z reguły okrągły kształt, chociaż zdarzają się okazy gruszkowate. Ich charakterystyczną cechą jest występowanie bogatego, reliefowego zdobnictwa w postaci ornamentów, znaków i napisów. Na dwóch egzemplarzach tej grupy, z Nowogrodu i Kijowa, widnieje wyobrażenie ptaka i lwa, na dwóch innych – z Nowogrodu i miejscowości Piskon, Pskovskaâ obl., Rosja – symbole Rurykowiczów (Medvedev 1959, 138 – tam jako typ 2, ryc. 7:5, tabl. 4:8-9; Kirpičnikov 1966, 63, przyp. 29, ryc. 12, tabl. XXXII:5, XXXIII:6; Artem’ev 1990, ryc. 5:4-5, 7). Datowanie typu IIIA mieści się w granicach od 2. połowy XI po XIII w., aczkolwiek większość znalezisk pochodzi z XII-XIII w. (Kirpičnikov 1966, 138, nr 102-111, tabl. 16). Wydaje się, że kiścienie te stanowiły, podobnie jak egzemplarze typu III, wyposażenie elit możnowładczych na Rusi. Wnioski takie wysunąć można właśnie z bogactwa zdobniczego oraz symboliki, którą się posłużono. Co charakterystyczne, na egzemplarzu trepczańskim widnieje przedstawienie kojarzące się może z wyobrażeniem ptasich nóg, z których jedna zakończona jest symbolicznie zaznaczonymi szponami (?). Jak wspomniano wyżej, przedstawienie ptaka widnieje również na jednym

¹⁶ Niewykluczone, że do tego zestawu zaliczyć należy również fragment brązowego, analogicznie zdobionego przedmiotu z Mścislawia, obl. Mogilev, Białoruś, określonego w publikacji jako fragment kostura (Alekseev 1976, 46, ryc. 2:1).

¹⁷ Pozostałe ciężarki kiścieni tego typu są jednak zdecydowanie większe. Ich wysokość oscyluje wokół 5-7 cm (Kirpičnikov 1966, nr kat. 82-101).



Ryc. 4. Kiścień (?) ołowiany z Wrocławia, pow. *loco* (wg Kaźmierczyk 1995, ryc. 35:2).

Ryc. 4. Lead war-flail (?) from Wrocław, Wrocław distr. (after Kaźmierczyk 1995, ryc. 35:2).

z okazów z Nowogrodu (wys. 5,0 cm, szer. 3,3 cm), gdzie jego sylwetkę umieszczono w owalu ograniczonym ornamentem roślinnym (Medvedev 1959, 138, tabl. 4:9; Artem'ev 1990, ryc. 5:4).

Typ IV wg A. N. Kirpičnikova reprezentuje żelazny okaz, o nieustalonym miejscu znalezienia, z kolekcji I. Chojnowskiego (wys. 6,5 cm, szer. 4,0 cm, grub. 2,5 cm, waga 207 g), znajdujący się w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego (ryc. 3:3). A. N. Kirpičnikov uważa, że może on pochodzić z ziem polskich. Zabytek подарowano do zbiorów muzealnych w 1919 r., po śmierci kolekcjonera. Kiścień ten posiada kształt wielościanu z uszkiem i zdobiony jest półokrągłymi wypustkami (Kirpičnikov 2000, 234, ryc. 2:8). Okazy o takim kształcie i zdobieniu pochodzą z całego obszaru Rusi i datowane są głównie na XII-XIII w., chociaż zdarzają się także okazy późniejsze. Pojedyncze kiścienie tego typu pojawiają się również na terenie Bułgarii Nadwożańskiej (Kirpičnikov 1966, 63, tabl. XXXIII:7, nr kat. 112-117; 2000, 234, ryc. 2:7).

Za uszko kiścienia uważa się także fragment silnie wyświeconego kościanego przedmiotu pochodzący z Gródka. Zdobiony jest on liniami rów-

noległymi i kółkami z zaznaczonymi środkami. Wedle J. Rogatki może to być także element upręży końskiej lub kolczanu, który można wiązać z koczownikami (Rogatko 1990, 194, pkt 16, ryc. 16; Rokitowska, Wołoszyn 2001, 50). Uważam, że pierwsza z tych hipotez, uznająca przedmiot za fragment kiścienia, jest mało prawdopodobna. Po pierwsze brak zupełnie analogii do tak ukształtowanego „uszka”. Po drugie wydaje się, że tak nietrwały i kruchy materiał, jakim jest kość, mogłoby nie wytrzymać sił działających na uszko i rzemień podczas wprawiania kiścienia w ruch obrotowy, a przez to szybko ulec zniszczeniu. Po trzecie wreszcie analogiczny, jednak zachowany w całości, przedmiot tego typu ze zbiorów Muzeum Historycznego we Lwowie określony został w literaturze jako sprzączka (por. Ters'kij 1993, tabl. V:11).

Podobne wątpliwości nasuwają się przy znalezisku 28 wapiennych, niekiedy zdobionych przedmiotów z Czerska, pow. Piaseczno, interpretowanych przez autorkę badań jako główce buław lub kiścieni (Kiersnowska 1986, 65, 68-73, tab. 27, rys. 12:1,4,6,8). Jak słusznie zauważa M. Głosek, broń wykonana z takiego surowca (niezależnie od tego, czy byłyby to pozostałości jednej czy też drugiej z obu domniemanych kategorii zabytków) po kilku uderzeniach w pancerz przeciwnika uległaby szybkiej destrukcji (Głosek 1996, 54-55; Michałak 2005, 186). Wykluczam więc te przedmioty z dalszych rozważań¹⁸.

Poszukując wczesnośredniowiecznych kiścieni na obszarze ziem polskich, nie sposób nie zwrócić uwagi na ołowiany, bogato zdobiony ornamentem pasów jodełki, krzyżujących się między sobą i tworzących puste pola w kształcie rombów, jajowaty przedmiot odkryty w budynku nr 5 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, pow. *loco* (wys. 4,0 cm, szer. 2,9 cm, średn. otworu 1,1-1,2 cm), w warstwie datowanej na 3. ćwierć XI w. (ryc. 4). Został on uznany za ołowianą główkę buławy lub bezmian wagi (Kaźmierczyk 1995, 133, ryc. 35:2 oraz ryc. 111). O ile trudno ustosunkować się do tej drugiej propozycji, o tyle pierwszą z nich należy raczej zanegować. Wskazuje na to przede wszystkim średnica otworu do zamontowania drewnianego trzonka, która oscyluje tutaj między 1,0 a 1,5 cm, a jak wiemy, w buławach standardowo osiągała powyżej 2,0 cm (por. Michałak 2005, 188, przyp. 6). Analogie do tak ukształtowanych ołowianych kiścieni występują już na cmentarzyskach chazarskich. Są to gruszkowate lub okrągłe przedmioty zaliczone przez A. V. Kryganova do typu V (Kryganov 1987, 66, ryc. 2:11-14; por. też

¹⁸ Warto jednak zauważyć, że za kamienne ciężarki kiścieni uznawane są niektóre przedmioty odkrywane w Bułgarii i Rumunii (Barnea 1973, 340, fig. 182:18-22; Jotov 2004, 111, obr. 61:685).

Aksenov, Miheev 2003, 184, ris. 3:18). Tej samej formy egzemplarz odkryto również w Nowogrodzie (Artem'ev 1990, ryc. 2:14). Z drugiej strony, jak zauważyli badacze ukraińscy, kiścienie te nie posiadają żadnych śladów deformacji, które świadczyłyby o ich użyciu w boju (Komar, Suhobokov 2000) – może więc kiścieniami nie są? A może mamy tutaj raczej do czynienia z elementem będącym pierwotnie wypełnieniem pustego w środku brązowego kiścienia (patrz domniemanie w przypadku egzemplarza z Gródka). W tym drugim wypadku służyłyby one nie tylko zwiększeniu ciężaru kiścienia, ale też ograniczały zużycie cennego materiału, jakim był brąz. Czy i w przypadku przedmiotu z Wrocławia możemy mieć do czynienia z takim elementem? Niewykluczone, chociaż pewne wątpliwości nasuwa obecność wspomnianego wyżej ornamentu, sugerująca odlanie z ołowiu gotowego już wyrobu. Może mamy do czynienia z miejscowym naśladownictwem kiścienia? Do pytań tych nie sposób się w tym momencie wiarygodnie ustosunkować.

Jak wspomniano wyżej, większość znalezisk kiścieni z obszaru ziem polskich znanych jest ze stanowisk, gdzie wystąpiły również inne zabytki o charakterze wschodnim. Bogaty ich zestaw nie dziwi w odniesieniu do stanowisk z kiścieniami ze wschodnich krańców ziem polskich, które w interesującym nas okresie wchodziły w skład księstw ruskich¹⁹. Chodzi tutaj przede wszystkim o grodziska wczesnośredniowieczne w Czermnie Kolonii, Gródku oraz Trepczy i osadę wczesnośredniowieczną w Pełnatyczach. Interesujące jednak, że zabytki wschodnie pojawiają się także na standardowych stanowiskach z obszaru monarchii pierwszych Piastów, w tym wypadku Opolu i Ostrowie Lednickim²⁰. Wyraźnie wynika z tego, że pochodzące z dobrze udokumentowanych znalezisk „polskie” kiścienie posiadają kontekst źródłowy bezsprzecznie potwierdzający, że nie są one tutaj odkryciami odosobnionymi.

Większość przedstawionych egzemplarzy kiścieni z zachodnich rubieży wczesnośredniowiecznego księstwa halicko-włodzimierskiego nosi cechy przedmiotów paradnych. Bogata ornamentyka roślinna i zoomorficzna oraz zastosowanie różnorodnych technik zdobniczych znamionuje wysoki kunszt rzemieślników produkujących ten

oręż. Możemy założyć, że niektóre egzemplarze kiścieni wcale nie musiały być importowane np. z Kijowa, a mogły stanowić dzieło rzemieślników zatrudnionych u miejscowej arystokracji. Potwierdzeniem tej myśli mogą być znaleziska ołowianych matryc do produkcji paciurów od enkolpionów odkryte w Gródku i Trepczy (Wołoszyn 2001a, 39). Warte podkreślenia jest to, że bogato zdobione kiścienie znane są właściwie jedynie z południowej i zachodniej Rusi, a pojedyncze wyjątki odkrywane są w głównych ośrodkach władzy księstw północnoruskich. Na interesujący nas obszar trafiała więc z pewnością bardzo kosztowna broń, świadcząca o wysokim statusie społeczno-politycznym jej posiadaczy (por. też Kotowicz w *druku b*).

Inaczej rzecz ma się ze znaleziskami z wielkich ośrodków wczesnopolskich – Ostrowa Lednickiego i Opolu. Jawią się one tutaj jako importy z terenów wschodnich, pojawiające się na ziemiach polskich w wyniku działalności handlowej lub obecności sił zbrojnych. Szczególnie istotne dla nas jest to ostatnie zagadnienie. Możemy przyjąć dwa warianty obecności militariów wschodnich w głębi ziem polskich. W przypadku Ostrowa Lednickiego mamy zapewne do czynienia z obecnością obcoetnicznych drużynników książęcych – w tym również Rusinów i koczowników – stacjonujących w ważnych ośrodkach Polski wczesnopiastowskiej (Wrześniński 2005, 52-53; Kotowicz, Michalak 2006, 89). Podobnie może być w przypadku Opolu, chociaż tutaj w rachubę wchodzić może jeszcze znany ze źródeł najazd tatarski w 1241 r. (Świętosławski 1997, 19-20), w którym udział brali również wojownicy ruscy. Wykluczyć nie można i ewentualności, że odkryte w tych dwóch miejscowościach kiścienie znajdowały się na wyposażeniu wojowników polskich, stanowiąc cenny dla właściciela okaz broni importowanej²¹. Jak wynika z analizy poszczególnych egzemplarzy, większość z nich posiada cechy świadczące o wysokim statusie społecznym ich właścicieli. Materiał, sposób wykonania, bogata ornamentyka reliefowa i znaki kojarzone z symbolami książęcymi Rurykowiczów jednoznacznie wskazują, że ta forma uzbrojenia posiadała, oprócz niezaprzeczalnych walorów bojowych, także znaczenie prestiżowe i stosowana była jako symbol władzy – być może militarnej.

¹⁹ Z bogatej literatury archeologicznej omawiającej znaleziska z tego regionu warto przytoczyć kilka podstawowych pozycji: Zbierski 1959; Hołowińska 1963; Świętosławski 1996; 1997; Wołoszyn 2000; 2001; 2001a; 2005; Ginalski 2001; 2001a; Panasiewicz, Wołoszyn 2002; Kokowscy 2003; Kokowski 2003; Ginalski, Kotowicz 2004; Kuśnierz 2005; Michalak 2005; Strzyż 2005.

²⁰ Coraz częściej stają się one przedmiotem szczegółowych rozważań. Patrz szczególnie: Wrześnińska, Wrześniński 1996; Wachowski 2001; Górecki brw.

²¹ Na cenny charakter kiścieni, nawet tych kościanych, zwrócił uwagę S. V. Beleckij, omawiając okaz z Mińska (Beleckij 1998, 190).

Nieliczny, lecz interesujący zbiór ciężarków kiścieni z obszaru ziem polskich wzbogaca w znacznym stopniu naszą wiedzę o wczesnośredniowiecznej sztuce wojennej w Europie Środkowej. Znaleźiska tej formy uzbrojenia ze wschodnich kresów Polski, wchodzących we wczesnym średniowieczu w skład księstw zachodnioruskich, wskazują, że tereny te nie były zapóźnione w rozwoju myśli militarnej w stosunku od głównych centrów Rusi, a wręcz mogły być forpoczta dla przekazywania niektórych zdobyczy kulturowych na zachód. Z kolei okazy ze stanowisk *stricte* polskich dają pogląd na możliwość adaptacji egzotycznych rodzajów broni w środowisku dla nich obcym. I nieistotne jest tutaj, że stanowić mogły one wyposażenie obcoetnicznych wojowników pozostających na usługach władców Polski. Sam fakt ich tutaj zaistnienia świadczy o otwartości polskiej sztuki wojskowej tego okresu na różne, niekiedy

dość oryginalne, nowinki²². W przeciwieństwie jednak do ziem ruskich interesujące nas militaria nie znalazły tutaj szerszego uznania, co sugeruje, że nie odpowiadały miejscowym sposobom prowadzenia walki (Kotowicz, Michalak 2006, 95).

Niniejszy wywód stanowi jedynie wprowadzenie w problematykę tak interesującej kategorii uzbrojenia, jaką jest kiścień. Na usta ciśnie się jeszcze wiele ogólnych pytań dotyczących genezy tych zabytków, problematyki identyczności niektórych kiścieni i buław czy też walorów bojowych wielu z przytaczanych egzemplarzy. Aby możliwe było sformułowanie odpowiedzi na te i szereg innych pytań, nieodzowna jest szczegółowa publikacja okazów już odkrytych. Nadzieję na pozytywne rozstrzygnięcie niektórych kwestii upatrywać też należy w ciągle rosnącej bazie źródłowej. Na przyszłych badaczy kiścieni czeka jeszcze wiele wyzwań.

mgr Piotr N. Kotowicz
Muzeum Historyczne w Sanoku

Bibliografia

- Aksenov V. S., Miheev V. K.
2003 *Pogrebeniâ s krymskoj posudoj mogil'nika saltovskoj kul'tury Krasnaâ Gorka*, *Vita Antiqua* 5-6, s. 179-191.
- Alekseev L. V.
1976 *Drevnij Mstislavl' (po materialam raskopok 1959-1964, 1968 i 1969 gg.)*, *KSIA* 146, s. 44-52.
- Artem'ev A. R.
1990 *Kisten i bulavy iz raskopok Novgoroda Velikogo*, [w:] *Materialy po arheologii Novgoroda 1988 g.*, Moskva, s. 5-28.
- Barnea I.
1967 *Arme și piese de harnașament*, [w:] *Dinogetia I*, Ștefan Gh., Barnea I., Comșa M., Comșa E., *Biblioteca de Arheologie XIII*, București, s. 337-349.
1973 *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpurie la Dinogetia-Garvăn, jud. Tulcea (1963-1968)*, *Materiale și Cercetari Arheologice* 10, s. 291-331.
- Bektineev Š. I.
1993 *Bulavy i kisten XI-XIV vv. na territorii Belarusi*, [w:] *Sârednevâkovyâ staražytnasci Belarusi: Novyâ materyâly i dasledavanni*, red. V. M. Lâũko, Minsk, s. 99-106.
- Beleckij S. V.
1998 *O znakach na rogowyh kistenâh*, [w:] *Voennaâ arheologiâ. Oružie i voennoe delo v istoričeskoj i social'noj perspektive*, Sankt Petersburg, s. 188-189.
- Bohan Ů.
2003 *Zbroâ Vâlêkaga knâstva Lêtouskaga 1385-1576*, Měnsk.
- Čilinska Z.
1970 *Druhê predvel'komoravské pohrebisko v Radvani nad Dunajom*, *Slov. Arch.* 18/1, s. 57-64.
- Dovženok V. I.
1986 *Oružie*, [w:] *Arheologia Ukrainskoj SSR*, t. 3, Kiev, s. 353-361.
- Drobná Z., Durdík J., Wagner E.
1956 *Zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*, Praha.
- Garam É.
1998 *Avar kori csont vagy korbácvégek és ostorbuzogányok*, *CAH* 1998, s. 109-121.

²² Na temat recepcji i obecności obcych elementów w siłach zbrojnych pierwszych Piastów: Kara 1991; 1993; patrz też Górecki brw., 149.

- Gediga B.
1968 *Wyniki badań na Ostrówku w Opolu w latach 1964 i 1965*, Spraw. Arch. 19, s. 264-294.
1970 *Dwadzieścia lat polskich badań archeologicznych na Ostrówku w Opolu*, Opolski Rocznik Muzealny 4/1, s. 11-50.
- Ginalski J.
2001 *Para srebrnych ozdób kobiecego nakrycia głowy, tzw. koltów, z grodziska „Horodyszczce” w Trepczy, gmina Sanok, stanowisko 2*, AAC 36, s. 133-148.
2001a *Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku „Horodyszczce” w Trepczy koło Sanoka*, [w:] *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce, Dzieje Podkarpacia 5*, red. J. Gancarski, Krosno, s. 349-377.
- Ginalski J., Kotowicz P. N.
2004 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, MSROA 25, s. 187-257.
- Głosek M.
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź.
- Gorelik M.
2002 *Arms and Armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millennium AD*, [w:] *A Companion to Medieval Arms and Armour*, ed. D. Nicolle, Woodbridge, s. 127-147 + pl. XI/1-16.
- Górecki J.
brw. *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Biblioteka Studiów Lednickich 7, bmw.
- Gurba J., Czerepiński A.
1965 *Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia*, ZOW 31/3, s. 239-241.
1968 *Rogowy kiścię z Czeremna*, [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, red. K. Jażdżewski, s. 484-489.
- Hołowińska Z.
1963 *Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce*, APolski 8, s. 385-394.
- Huzin P. Š.
1985 *Predmety vooruženâ*, [w:] *Kul'tura Bilâra. Bulgarskie orudiâ truda i oružie IX-XIII vv.*, red. A. H. Halikov, Moskwa, s. 130-292.
- Jotov V.
2004 *Văorăženieto i snarăženieto ot bălgarskoto srednovekovie (VII-XI vek)*, Varna.
- Kajzer L.
2004 *Militaria, pozostałe zabytki metalowe*, [w:] *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej 6, red. L. Kajzer, Rypin 2004, s. 198-204.
- Kara M.
1991 *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, red. L. Leciejewicz, Wrocław-Warszawa, s. 99-120.
1993 *Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów*, Kronika Wielkopolska 3 (62), s. 33-47.
- Kaźmierczyk J.
1995 *Ku początkom Wrocławia. Cz. 3*, Wrocław.
- Kiersnowska T.
1986 *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa.
- Kirpičnikov A. N.
1966 *Drevneruskoe oružie. Vypusk II. Kopia, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv.*, Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov E1-36, Moskva-Leningrad.
1976 *Voennoe delo na Rusi*, Leningrad.
1977 *Massovoe oružie bliźnego boâ iz raskopok drevnego Izâslavlâ*, KSIA 155, s. 80-87.
2000 *Bulavy i kisteni iz kolekcii I. Hojnovskogo v sobranii Muzeâ Vojska Pol'skogo*, Arheologičeskie Vesti 7, s. 229-235.
- Koczownicy...
1996 *Koczownicy Ukrainy. Katalog wystawy*, red. J. Chochorowski, Katowice.
- Kokowscy E. i A.
2003 *Nahajki z rękojeścią w kształcie ptasich głów z Gródka nad Bugiem*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin, s. 355-364.
- Kokowski A.
2003 *Chrystus z Czeremna-Czerwienia*, [w:] *Początki chrześcijaństwa na Lubelszczyźnie*, Lublin, s. 14-16.
- Komar A. V., Suhobokov O. V.
2000 *Vooruženie i voennoe delo Hazarskogo kaganata*, Vostočnoevropejskij arheologičeskij žurnal 2 (3) (artykuł dostępny na stronie http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_suhobokov.htm – z dnia 17.08.2006 r.).

- Komar O. V., Pěoro V. Ě.
1999 *Kurgani hozars'kogo času Lugaňšćini*, Vita Antiqua 2, s. 150-159.
- Kotowicz P. N.
2004 *Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy*, Sanok.
2005 *System militarny Sanoka we wczesnym średniowieczu*, AMM 1, s. 61-86.
w druku a *Kiścienie wczesnośredniowieczne z ziem polskich*, FAH.
w druku b *Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady*, [w:] *Vějskova sprava ta ozbroenná u Shidněj Evropě za starodavněh časěv ta u sereďn'ověččě*, Druga mižnarodna naukova konferencěa *Zbrojně sili Ukraďni: Istoriá ta sučasněst'*, Lvěv, 29-30 berezná 2006 r.
- Kotowicz P. N., Michalak A.
2006 „...I poszedł Włodzimierz na Lachów...”. *O recepcji orientalnych militariów we wczesnośredniowiecznej Polsce*, ZOW 61/1-2, s. 82-96.
- Kozak D.
1996 *Koczownicy Ukrainy i ich sąsiedzi w I tysiącleciu n.e.*, [w:] *Koczownicy Ukrainy. Katalog wystawy*, red. J. Chochorowski, Katowice, s. 65-86.
- Kryganov A. V.
1987 *Kistenii saltovo-maáčkoj kultury Podon'á*, Sov. Arh. 1987/2, s. 63-69.
- Kuśnierz J.
2006 *Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyńia) we wczesnym średniowieczu*, AMM 2, s. 79-102.
- Lysenko P. F.
2001 *Turovskaá zemlá IX-XIII vv.*, Minsk.
- Łastowiecki M.
1989 *Stratygrafia i chronologia Ostrowa Lednickiego*, Studia Lednickie 1, s. 17-70.
- Ławrynowicz O., Strzyż P.
2003 *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, APŚ 6 (za 2001), s. 258-264.
- Medvedev A. F.
1959 *Oruże Novgoroda Velikogo*, MIA SSSR 65, s. 121-191.
- Michalak A.
2005 *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk europejskich*, Archeologia Środkowego Nadodrza 4, s. 183-220.
2006 *Jeszcze o buławach średniowiecznych z terenu ziem polskich. Refleksje na marginesie znaleziska z Bogucina, pow. Olkusz*, AMM 2, s. 103-114.
- Miheev V. K.
1985 *Podon'e v sostave Hazarskogo Kaganata*, Har'kov.
- Norska-Gulkowa M.
1985 *Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego grodu-miasta na Ostrówku w Opolu*, Opolski Rocznik Muzealny 8, s. 221-308.
- Nowakowski A.
2003 *Uzbrojenie w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Oreż...*, red. D. Stryniak, Gniezno, s. 9-18.
2005 *Wojskowość w średniowiecznej Polsce*, Malbork.
- Oreż...
2003 *Oreż wieków minionych. Uzbrojenie na ziemiach polskich od X do początku XIX wieku. Katalog wystawy*, red. D. Stryniak, Gniezno.
- Panasiewicz W., Wołoszyn M.
2002 *Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów*, APolski 47/1-2, s. 245-286.
- Parhomenko O. V.
1983 *Pohovalnij ěnventar Netajlěs'kogo mogil'nika VIII-IX st.*, Archeologěa 43, s. 75-87.
- Petegirič V. M.
1990 *Oruże i snaráženie vsadnika*, [w:] *Arheologića Prikarpat'á, Volyni i Zakarpat'á – rannoslavánskij i drevnerusskij periody*, Kiev, s. 163-171.
- Pletněva S. A.
2003 *Kočevniki užnorusskijch stepej v epohu srednevekov'á IV-XIII veka*, Voronež.
- Rauhut L.
1960 *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, Mat. Wśr. 5, s. 231-260.
- Rogatko J.
1990 *Zabytki z kolekcji Piotra Kani z Gródka nad Bugiem, woj. zamojskie*, Lubelskie Materiały Archeologiczne 3, s. 183-200.

- Rokitowska B., Wołoszyn M.
2001 *Wczesnośredniowieczne zabytki pochodzenia wschodniego z wykopalisk w Pełnatyczach, pow. Przeworsk*, RP 37/1, s. 43-59.
- Smirnov K. F.
1948 *Sarmatskie pogrebeniâ ũžnogo Priural'â*, KSIA 22, s. 80-86.
- Sorokin S. S.
1959 *Železnye izdeliâ Sarkela-Beloj Veži*, MIA SSSR 75, s. 135-199.
- Svešnikov I. K.
1988 *Issledovanie prigoroda drevnerusskogo Zvenigoroda*, [w:] *Trudy V Meždunarodnogo Kongressa Arheologov-Slavistov*, t. 2, Kiev, s. 142-147.
- Szpunar A.
1991-92 *Zabytki archeologiczne w kolekcji Państwa Szymanowskich w Tarnowie*, Rocznik Tarnowski 1991/92, s. 233-242.
- Świętosławski W.
1985 rec. *Krzysztof Wachowski, Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu. Militaria – wyroby bursztynowe*, „Prace Komisji Archeologicznej PAN – Oddział we Wrocławiu”, nr 2, 1984, s. 11-113, ryc. 55, XXIII, Kwart. HKM 33/1-2, s. 91-94.
1996 *Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski*, SMHW 38, s. 3-17.
1997 *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź.
- Tarasenko V. R.
1950 *Raskopki Minskogo Zamčišča*, KSIA 35, s. 122-128.
1957 *Drevnij Minsk (po pis'mennym istočnikom i dannym arheologičeskich raskopok 1945-1951 gg.)*, [w:] *Materialy po arheologii BSSR*, Minsk, s. 182-257.
- Ters'kij S.
1993 *Virobi z kostě i rogu X-XIII st. Z teritorěd' Prikarpattâ ě Volině u fondah L'vėvs'koho ěstoričnogo muzeŭ*, *Naukově Zapiski* 1, L'vėv, s. 68-87.
2003 *Peresopnicâ. Kraeznavčij naris*, Rėvne.
- Unger J.
1991 *Předhusitský bojový cep z lelekovického hradu*, *Castellologica Bohemica* 2, s. 271-276.
- Wachowski K.
2001 *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, *Acta Universitatis Lodzensis: Folia Archaeologica* 23, s. 153-176.
- Wołoszyn M.
2000 *Bizantyńskie i ruskie zabytki o charakterze sakralnym z Polski – wybrane przykłady*, [w:] *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, *Spotkania Bytomskie* 4, red. S. Możdziej, Wrocław, s. 225-242.
2001 *Nowe dane archeologiczne do dziejów chrześcijaństwa w Małopolsce Północno-Wschodniej*, [w:] *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, *Dzieje Podkarpacia* 5, red. J. Gancarski, Krosno, s. 379-406.
2001a *Archeologiczne zabytki sakralne pochodzenia wschodniego w Polsce od X do połowy XIII wieku (wybrane przykłady)*, [w:] *Cerkiew – wielka tajemnica. Katalog wystawy*, Gniezno, s. 25-45.
2004 *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy*, [w:] *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon, J. Strzelczyk, Kraków, s. 245-276.
- Wrzesińska A., Wrzesiński J.
1996 *Grób z miniaturowym toporkiem z Dziekanowic gm. Łubowo, woj. poznańskie, stan. 22*, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 4, s. 197-204.
- Wrzesiński J.
2005 *O broni wczesnego średniowiecza rzadziej postrzeganej*, [w:] *Z dziejów Kujaw i Pałuk. Studia dedykowane pamięci dr. Czesława Sikorskiego*, Inowrocław, s. 47-61.
- Vinnikov A. Z., Pletněva C. A.
1998 *Na severnyh rubežah Hazarskogo Kaganata. Maâckoe poselenie*, Voronež.
- Volodčenko Z. A.
1953 *K voprosu o tehnikе černi na Rusi*, KSIA 52, s. 10-16.
- Wrzosek A.
1961 *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno*, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 12, s. 242-280.
- Vamers E.
1994 *Die Frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrrstrasse (Baustelle Hilton II) in Mainz*, *Mainzer Archäologische Schriften* 1, Mainz.
- Zábojník J.
2004 *Slovensko a Avarský Kaganát*, Bratislava.
- Zagorul'skij Č.
1982 *Vozniknovenie Minska*, Minsk.

Zbierski A.

1959 *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą (zabytki ruchome z wyjątkiem ceramiki)*, APolski 4, s. 105-148.

Žiškovič V.

1999 *Plastika Ruseŭ-Ukrad'ni. X – perša polovina XIV stolét', L' vëv.*

Piotr N. Kotowicz

REMARKS CONCERNING EARLY MEDIEVAL WAR-FLAILS FROM THE TERRITORY OF POLAND

Summary

Undoubtedly, flails are one of the most interesting and most exotic forms of weapon from the territory of Poland. It belongs to the axe type of weapon and consists of a weigh fastened to the handle with a flexible *gąźwa* (eg. a thong). Flail fight was based on quick circular movements of the thong and weighs and hitting.

As early as 3000 BC this type of weapon originated from the mace-like objects with holes containing thong fragments. The alleged exemplars of this type of weapon are associated with the 3rd-4th cent. Sarmatian tombs. The earliest flails in the early medieval Europe appeared among the Avars (7th-8th cent.) later (second half of the 8th-10th cent.) they became popular among the Khazars. This type of weapon was astonishingly popular in Ruthenia, where it appeared probably thanks to the Khazars, beaten in 965 AD by the Duke Svyatoslav. In the next centuries (to be more precise – till the 16th century) flails became one of the most distinctive features of the Old Ruthenian culture but they were also well known in the Volga Bulgaria (10th-13th cent.) and even in the present day Romania and Bulgaria (11th-12th cent.). A single bronze flail was discovered in Germany.

The current collection of flails found in Poland (pict. 1) consists of 11 artefacts and their parts. Five of them were made of bones and horns (pict. 2), two others – of iron (pict. 3:2-3), three of bronze (pict. 3:1, 4-5) and a single one of lead. It is not certain whether the two of these flails (the Szymanowscy Collection in Tarnów and the artefact from the Polish Army Museum in Warsaw) are really of the Polish origin. It is questionable whether they were brought from the Ukrainian territory or not.

Type I (Kirpičnikov classification) is represented by the artefacts made of bones and horns. The earlier artefacts of the Avar and Khazar stands in Ruthenia are dated on the second half of the 10th to the 13th cent. Flails from Czeremno, Ostrów Lednicki, Opole, Pełnatycze and the Szymanowscy Collection in Tarnów are included in this type. There are some images associated with the Rurykowicze symbols (directly presenting their Ruthenian provenience) which are placed on the artefacts from Ostrów Lednicki and the Szymanowscy Collection in Tarnów; they can be dated on the 11th-13th cent. The flail from Czeremno case looks similar. This unique exemplar has two relief images of the Ruthenian dignitary – Boyar as well as the image of half-woman and half-bird with a fish-like tail. The artefact from Opole is dated on the

first half of the 11th cent. and has a characteristic iron mandrel used for the thong fastening. The last one belonging to this type of flails is the one from Pełnatycze; due to its form has no direct analogies in the published material. It is dated on the second half of the 10th-13th cent. which is proved by the artefacts accompanying it.

Iron flails represent type II (Szarajówka) and type IV (Polish Army Museum in Warsaw). Due to the unclear character of the finding, the first one can be dated on the second half of the 10th-13th cent. In turn, the flail from the Polish Army Museum in Warsaw represents the form which was particularly popular in the 12th-13th cent. Another one – lead flail from Gródek (11th-13th cent.) is connected with the second type. It is probable that the object decorated with a herring-bone pattern and discovered in Wrocław, constitutes a weigh for the lead flail (pict. 4).

Among bronze flails we can distinguish type IIA (Trepcza) and IIIA (Gródek) which are examples of the greatest Ruthenian craftsmen artistry. These flails, primarily cast in copper forms mainly by the southern Ruthenian craftsmen are richly decorated in the manner characteristic for the 12th-13th cent. Because of that they were probably more a warrior status symbol than a real weapon. It is worth mentioning that the artefact from Gródek due to its small size is treated like a toy.

The presence of flails on the eastern Polish borders, belonging in the past to the Ruthenian dukedom cannot be surprising. They constituted an inseparable element of the old Ruthenian culture and indicate the fact that this territory was not only belated in the military development in comparison with the rest of Ruthenia but also could be an outpost passing certain ideas to the west. Their splendid character indicates their value, certifying the high social and political status of the owners. Some of them were probably produced in that location.

The case of the artefacts from the Piast dynasty dominion is different. They appear to be imported from the eastern territories, being the subject of trade or presence of some military forces. One cannot exclude the possibility that they were a part of Polish warrior equipment, valuable example of the imported weapon. In contrast to the Ruthenian territory – in Poland these types of weapon did not gain such recognition which suggests that they did not belong to the group militaries used for fighting on that territory.

Translated by Joanna Wyrzyńska